

KRUSZWICA — WŁOCŁAWEK — SZPETAL. EPIZOD „KUJAWSKI” W DZIEJACH OPACTWA BENEDYKTYNÓW W MOGILNIE

Epizod „kujawski” w początkowych dziejach benedyktynów na ziemiach polskich jest tyleż tajemniczy i niezbadany, co interesujący. Wiąże się też, jak to już przekonywująco dowiedli Józef Nowacki¹, Józef Płocha², Jan Powierski³, Andrzej M. Wyrwa⁴ i Marek Derwich⁵, z aktywnością ewangelizacyjną i organizacyjną mnichów z opactwa w Mogilnie, w tym zwłaszcza z przeprowadzoną w tym opactwie reformą hirsaugijską oraz udziałem benedyktynów mogileńskich w tworzeniu biskupstwa w Kruszwicy–Włocławku. Już na wstępie podkreślić muszę ogromną hipotetyczność formułowanych przy-

* Wykaz skrótów zastosowanych w przypisach znajduje się na końcu tomu, przed spisem treści.

¹ J. Nowacki, *Opactwo św. Gotarda w Szpetalu pod Włocławkiem Zakonu Cysterskiego (ok. 1228–1285–1358). Przyczynek do misji pruskiej biskupa Chrystjana* (Studia Gnesnensia, 9), Gniezno 1934, passim.

² J. Płocha, *Najdawniejsze dzieje benedyktynów z Mogilna*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969 s. 27, 33 i n., 40.

³ J. Powierski, *Prusowie, Mazowsze i sprowadzenie Krzyżaków do Polski*, t. 1, Malbork 1996 s. 112–115, 121–123, 140–146.

⁴ A.M. Wyrwa, *Rozwój sieci klasztornej i zakonów mniszych, kanonicznych i żebrzących na Kujawach i w Ziemi Dobrzyńskiej w średniowieczu*, „Ziemia Kujawska” t. 12: 1997 s. 56 i n.

⁵ M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński w średniowiecznej Europie i Polsce. Wybrane problemy* (Acta Universitatis Wratislaviensis, 2019, Historia, 135), Wrocław 1998 s. 189–192.

puszczeń, które — nie wątpię — w toku dalszych badań wypadnie jeszcze modyfikować.

1 Mogilno i działalność chrystianizacyjno-misyjna

W świetle rezultatów nowszych badań historyków (przede wszystkim Gerarda Labudy), archeologów (Jadwigi Chudziakowej) i historyków architektury (Zygmunta Świechowskiego i Klementyny Żurowskiej) opactwo św. Jana Ewangelisty w Mogilnie zostało ufundowane przez Kazimierza Odnowiciela⁶ niedługo po 1047 r., czyli ostatecznym zwycięstwem odniesionym nad Masławem⁷.

Gerard Labuda słusznie podkreślił, że lokalizacja nowego opactwa *na samym pograniczu zawłaszczonego kraju* wskazuje na przeznaczenie mu roli ośrodka misyjnego zarówno dla północno-wschodniej Wielkopolski i Kujaw jak i dla graniczących z nimi obszarów ziem słabo (Mazowsze, Pomorze) lub w ogóle (Prusy) nie schryścianizowanych⁸.

Jak wiemy dzięki badaniom m.in. Martine De Reu⁹, opactwa przeznaczone do działalności misyjnej lokalizowane były w pobliżu granic ziem stanowiących przedmiot ich akcji. Zaś celem ich aktywności było przede wszystkim zbudowanie tu podwalin organizacji kościel-

⁶ Badania te omawiam na innym miejscu, por. M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński*, s. 182–183 oraz Tenże, *Mogilno i Gniezno. Z dziejów Kościoła w Polsce w drugiej połowie XI w.*, w: *Księga pamiątkowa prof. Brygidy Kürbis*, w druku.

⁷ G. Labuda, *Początki klasztoru w świetle źródeł pisanych*, w: *Materiały sprawozdawcze z badań zespołu pobenedyktyńskiego w Mogilnie* (Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Ser. B t. 52), Warszawa 1978 z. 1 s. 45, 49.

⁸ *Tamże*. Por. też M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński*, s. 92–93 oraz Tenże, *Studia nad początkami monastycyzmu na ziemiach polskich. pierwsze opactwa i ich funkcje*, KH t. 107: 107: 2 s. 82 i n., gdzie o lokalizacji ówczesnych opactw. Przypomnijmy, że A. Gieysztor, *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza (połowa X — połowa XIII w.)*, w: *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994 s. 111, negował możliwość działalności ewangelizacyjnej benedyktynów mogileńskich.

⁹ M. De Reu, *Pas à pas: la conversion des campagnes au cours du haut moyen âge*, w: *La christianisation des campagnes. Actes du colloque du C.I.H.E.C. (25–27 août 1994)*, red. J.-P. Massaut, M.-É. Henneau (Institut Historique Belge de Rome, Bibliothèque, 38), t. 1, Bruxelles–Rome 1996 s. 37–46.

nej, tzn. szybkie założenie opactw lub prepozytur, a następnie utworzenie biskupstwa, stanowiącego podstawowy i niezbędny składnik organizacji terytorialnej ówczesnego Kościoła¹⁰.

Jak starałem się wykazać na innym miejscu, działalność mnichów mogileńskich w drugiej połowie XI w. wskazuje, że opactwo w Mogilnie z sukcesem wypełniało założone przez fundatora zadania. Przyczyniło się mianowicie do restauracji arcybiskupstwa gnieźnieńskiego¹¹, a następnie do utworzenia w latach 1075–1076 biskupstwa w Płocku¹².

Umocnienie chrześcijaństwa i organizacji kościelnej w Wielkopolsce i na Mazowszu pozwoliło na skierowanie uwagi mnichów mogileńskich w kierunku Pomorza i Prus. Z pewnością z punktu widzenia interesów państwa i Kościoła polskiego pierwszeństwo miał kierunek pomorski. Aby jednak można było rozwinąć tutaj intensywną działalność chrystianizacyjną i organizacyjną, konieczne było, po pierwsze, wzmocnienie organizacji kościelnej na Kujawach, tak, aby zdolna ona była do udzielenia wsparcia misjonarzom, po drugie, wzmocnienie samego opactwa w Mogilnie oraz utworzenie na Kujawach jego prepozytur, stanowiących punkty oparcia dla działających na Pomorzu i, ewentualnie, w Prusach, mnichów.

Temu właśnie zagadnieniu, mianowicie zaangażowaniu mnichów mogileńskich w utworzenie biskupstwa w Kruszwicy–Włocławku oraz założenie przez nich prepozytury we Włocławku oraz podległej jej prepozytury szpitalnej na terenie późniejszego Szpetala poświęcony będzie niniejszy przyczynek, stanowiący fragment większych badań nad kształtowaniem się organizacji kościelnej w Polsce wczesnośredniowiecznej.

¹⁰ Por. też M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński*, s. 92 i n.; Tenże, *Benedyktyjni czescy na Śląsku. Z badań nad kontaktami między benedyktynami polskimi i czeskimi w średniowieczu i w czasach nowożytnych*, w: *Facta probant homines. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. dr. Zdeňky Hledíkové*, k vydání připravili I. Hlaváček, J. Hrdina za spolupráce J. Kahudy, (E.) Doležalové, Praha 1998 [1999] s. 114 i n.; Tenże, *Studia*, passim.

¹¹ M. Derwich, *Mogilno i Gniezno*, passim.

¹² M. Derwich, *Mogilno i Płock. Z dziejów budowy organizacji Kościoła polskiego*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marty Młynarskiej-Kaletynowej*, w druku.

2 Reforma hirsaugijska opactwa w Mogilnie

Przyczyn wprowadzenia zwyczajów hirsaugijskich w opactwie w Mogilnie szukać trzeba w nowych, trudnych zadaniach, jakie stanęły przed nim w związku z podjęciem przez państwo Bolesława Krzywoustego rechrystianizacji i chrystianizacji Pomorza oraz koniecznością utworzenia oddzielnego biskupstwa dla silniejszego związania z Gnieznem Pomorza Wschodniego. Przeprowadzenie reformy wewnętrznej w oparciu o bardzo podówczas popularne i dobrze znane w Polsce wzorce hirsaugijskie, pozwalało nie tylko wzmocnić dyscyplinę klasztorną i podnieść poziom sprawowanej tu liturgii i *memorii*, ale także pozyskać ważną w tych okolicznościach pomoc „ludzką”. Reformą takim towarzyszyło bowiem wysyłanie do reformowanego ośrodka przez opactwo (lub opactwa) reformujące kilku doświadczonych zakonników.

Przypuszczać zatem trzeba, że o zaprowadzeniu i wyborze kierunku reformy zdecydował dwór książęcy, a przede wszystkim Bolesław Krzywousty. Główną rolę odegrały tu chyba kontakty ze środowiskiem bamberskim, a zwłaszcza Ottonem z Bambergu¹³, jednym z czołowych propagatorów reformy hirsaugijskiej, który w 1112 r. zaprowadził ją w bamberskim opactwie św. Michała¹⁴. Pośrednikiem mógł być Adalbert–Wojciech, bliski współpracownik Ottona i kapelan księcia, a zapewne pierwotnie mnich z Mogilna. Jak się przypuszcza, przebywał on *pewien czas w Bambergu bądź w celu studiów w tamtejszej szkole katedralnej, bądź dla zapoznania się z reformą hirsaugijską zaprowadzoną w opactwie św. Michała*¹⁵. Jeśli przyjąć dosyć prawdopodobną hipotezę o mniszym stanie Adalberta i złożeniu przez niego profesji w Mogilnie, wówczas drugi z ewentualnych powodów jego peregrynacji do Bambergu, zapoznanie się z reformą hirsaugijską, jest prawdopodobniejszy. Akceptując to oparte na bardzo nikłych podstawach rozumowanie, zaprowadzenie zwyczajów hirsaugijskich w Mogilnie datować trzeba na okres po 1112 r. (reforma

¹³ O kontaktach z kręgiem bamberskim por. J. Strzelczyk, *Bamberg a Polska w średniowieczu*, Rhist t. 62: 1996 s. 73–88; M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński*, s. 95.

¹⁴ S. Wieczorek, *Zwiefalten i Polska w pierwszej połowie XII w.*, KH t. 103: 1996 z. 4 s. 40.

¹⁵ J. Strzelczyk, *dz. cyt.*, s. 80, tu starsza literatura.

opactwa św. Michała) i raczej przed 1124 r., czyli przed pierwszą wyprawą misyjną Ottona z Bambergu na Pomorze Zachodnie. Ta ostatnia cezura nie jest jednakże pewna.

Józef Płocha datował zaprowadzenie reformy hirsaugijskiej w Mogilnie na początek lat trzydziestych XII w. i wiązał z przybyciem do opactwa grupy mnichów bawarskich z hirsaugijskiego opactwa w Mallersdorf w diecezji ratybońskiej z opatem Mengozem na czele¹⁶. Jednakże klasztor w Mallersdorf założony został na początku XII w. przez zakonników z opactwa św. Michała w Bambergu, a przed 1131 r. przeszedł na własność biskupstwa bamberskiego¹⁷. Pewna identyfikacja, jak słusznie podkreśla Jerzy Strzelczyk¹⁸, opata Mogilna Mengoza wspomnianego w dokumencie Bolesława Kędzierzawego z 1146 r.¹⁹ z mnichem z Mallersdorf tego imienia nie przesądza zatem o dacie wprowadzenia zwyczajów hirsaugijskich w Mogilnie. Mógł on bowiem należeć do pierwotnej grupy zaprowadzającej reformę, ewentualnie dotrzeć do Polski już po jej wprowadzeniu.

Do wcześniejszego datowania reformy opactwa w Mogilnie skłania tzw. dokument radziszewski, w którym Krzywousty skarży się w sennym widzeniu Salomei, że nie uczynił dla tego opactwa *digni obsequii nihil*, czyli, jak słusznie tłumaczy za Antonim Małeckim Józef Płocha, *nic znacznego*²⁰. Wzmiankę tę można wyjaśnić i w ten sposób, że po wprowadzeniu w latach 1112–1124 zwyczajów hirsaugijskich, akcie inspirowanym przez księcia, opactwo nie uzyskało od niego spodziewanego wsparcia materialnego. Zapewne wiązało się to z losami misji zachodniopomorskiej, które potoczyły się w kierunku niespodziewanym przez stronę polską.

Obecnie mniej eksponowałbym rolę księżnej Salomei z Bergu i jej kontaktów z Zwiefalten²¹ w samej genezie reformy²², choć na pewno

¹⁶ J. Płocha, *dz. cyt.*, s. 24 i n., a za nim S. Wieczorek, *dz. cyt.*, s. 41.

¹⁷ J. Strzelczyk, *dz. cyt.*, s. 82–83.

¹⁸ *Tamże*, s. 83.

¹⁹ Por. przyp. 30.

²⁰ KDW t. 1 nr 9 s. 15; A. Małecki, *W kwestii fałszerstwa dokumentów*, KH t. 18: 1904 s. 450; J. Płocha, *dz. cyt.*, s. 128; por. M. Derwich, *Benedyktyński klasztor św. Krzyża na Łysej Górze w średniowieczu*, Warszawa–Wrocław 1992 s. 228.

²¹ O nich S. Wieczorek, *dz. cyt.*, passim oraz M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński*, s. 95 i n.

²² M. Derwich, *Rola Tyńca w rozwoju monastycyzmu benedyktyńskiego w Pol-*

nie pozostały one bez konsekwencji na decyzję jej małżonka. Podkreślałbym natomiast znaczenie jej późniejszych działań, po śmierci Krzywoustego, zmierzających zarówno do podtrzymania kontaktów z hirsaugijskim Zwiefalten²³ jak i wzmocnienia materialnego opactwa²⁴.

Według Krystyny Józefowiczówny wprowadzenie reformy hirsaugijskiej do konwentu mogileńskiego wiązało się z przebudową zachodniego masywu świątyni opackiej, w postaci przeróbki pierwotnej fasady z jedną wieżą na płaską dwuwieżową fasadę „hirsaugijską”²⁵. Hipoteza ta nie znalazła jednak potwierdzenia w trakcie badań archeologiczno-architektonicznych, które dowiodły istnienia od początku fasady jednowieżowej i wykluczyły późniejsze przebudowy masywu zachodniego kościoła²⁶. Wykazały natomiast, że *zgodna z duchem reformy hirsaugijskiej* przebudowa kościoła nastąpiła dopiero w XIII w. i objęła jego masyw wschodni²⁷.

Przynajmniej w części zasługą Salomei była przychylność okazywana benedyktynom przez jej synów, szczególnie starszych (tzn. Bolesława, Mieszka i Henryka)²⁸, choć i Kazimierz nie zaniedbywał

sce, w: *Benedyktyni tyniecy w średniowieczu. Materiały z sesji naukowej Wawel-Tynec 13–15 października 1994*, red. K. Żurowska, Kraków 1995 s. 107; Tenże, *Fundacja lubińska na tle rozwoju monastycyzmu benedyktyńskiego w Polsce (XI–XII wiek)*, w: *Opactwo Benedyktynów w Lubiniu. Pierwsze wieki istnienia. Materiały z IV Sesji Lubińskiej z okazji 850-lecia konsekracji ołtarza NMP 14–15 października 1995 r.*, red. Z. Kurnatowska (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Wydział Historii i Nauk Społecznych, Prace Komisji Archeologicznej, 16), Poznań 1996 s. 16; Tenże, *Piastowie Śląscy a benedyktyni (XII–XIII w.)*, w: *Krzysztof uświęcony Łaską*, red. H. Dziurła, K. Bobowski (Acta Universitatis Wratislaviensis, 1782), Wrocław 1997 s. 39. Tak też J. Płocha, *dz. cyt.*, s. 23 i n. oraz S. Wieczorek, *dz. cyt.*, s. 40 i n.

²³ S. Wieczorek, *dz. cyt.*, passim.

²⁴ KDW t. 1 nr 9; Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, z. 1: *Do końca wieku XII* (PAU, Wydawnictwa Komisji Historycznej), Kraków 1937 nr 38; J. Płocha, *dz. cyt.*, s. 125–142.

²⁵ K. Józefowiczówna, *Trzy romańskie klasztory*, w: *Studia z dziejów ziemi mogileńskiej*, t. 1, red. Cz. Łuczak, Poznań 1978 s. 219, 227–229.

²⁶ J. Chudziakowa, *Romański kościół benedyktynów w Mogilnie* (Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Ser. C, Studia i Materiały, 1), Warszawa 1984 s. 9 i 41.

²⁷ J. Pietrzykowska, *Próba rekonstrukcji etapów budowy klasztoru w oparciu o źródła archeologiczno-architektoniczne*, w: *Materiały sprawozdawcze z badań zespołu pobenedyktynskiego w Mogilnie*, z. 3, (Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Ser. B, t. 72), Warszawa 1983 s. 16.

²⁸ M. Derwich, *Piastowie*, s. 38 i n.; Tenże, *Monastycyzm benedyktyński*,

czarnych mnichów²⁹. W wypadku Mogilna zmanifestowała się ona w postaci wspomnianego wyżej przywileju rzekomo z 1065 r., wystawionego 11 kwietnia 1146 r. w Płocku przez Bolesława Kędzierzawego w otoczeniu licznych możnych, w tym z rodu Powalów³⁰. Przywilej ten i związane z nim nadania łączyć można również z kolejnym etapem zaangażowania Mogilna w misję pomorską — tym razem płodniejszego, bo owocującego konkretnymi donacjami i fundacjami monastycznymi na terenie Pomorza³¹.

3 Biskupstwo kujawskie

Po długich dyskusjach dziś na ogół jednomyślnie przyjmuje się, że biskupstwo kujawskie powstało w połowie lat dwudziestych XII w. Jednakże nadal nierozstrzygnięty pozostaje spór między zwolennikami założenia w tym czasie dwóch (w Kruszwicy i Włocławku, z których pierwsze zostało szybko zlikwidowane) lub tylko jednego biskupstwa, ulokowanego od razu we Włocławku lub najpierw w Kruszwicy (tu brak zgody, czy przy starym, grodowym kościele św. Wita, czy przy nowym, specjalnie zbudowanym kościele św. Piotra), a następnie przeniesionego do Włocławka. Poglądy różnych badaczy na temat daty fundacji i lokalizacji tego biskupstwa zebrał ostatnio M.

s. 194; Tenże, *Gab es eine Benediktinerkrise in Polen in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts?*, w: *Vita religiosa im Mittelalter. Festschrift für Kaspar Elm zum 70. Geburtstag*, wyd. F. J. Felten, N. Jaspert (Berliner Historische Studien, 31, Ordenstudien, XIII), Berlin 1999 s. 128–130.

²⁹ Tenże, *Gab es*, s. 131.

³⁰ *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis = Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*, wyd. J. K. Kochanowski, t. 1, Warszawa 1919 nr 22. G. Labuda, *Początki klasztoru*, s. 29–37; Tenże, *Zatargi z Czechami i Pomorzanami w pierwszym okresie rządów Bolesława Śmiałego (1058–1073)*, ZH t. 50: 1985 z. 3 s. 47–49, datował go na rok 1147, zaś J. Powierski, *dz. cyt.*, s. 111, na lata 1138–1145. Jednak ostatnio J. Bieniak, *Polska elita polityczna XII wieku (Część III B. Arbitrzy książąt — trudne początki)*, w: *Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, red. S.M. Kuczyński, t. 7, Warszawa 1996 s. 28, 39 datuje go na 11 kwietnia 1146 r. Poparł tę datację T. Jurek, *Dokumenty fundacyjne opactwa w Łądzie*, Rhst t. 66: 2000 s. 35, który wskazał na inne tego typu fundacje i donacje dziękiżne dokonywane przez książąt-juniorów po zwycięstwie nad Władysławem Wygnąncem.

³¹ Por. M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński*, s. 197.

Michalski³². Dodajmy, że swoją hipotezę o dwóch biskupstwach podtrzymał niedawno Gerard Labuda³³. Brak miejsca nie pozwala bliżej zająć się tym problemem, wydaje się jednak, że obecnie najbardziej prawdopodobna jest hipoteza zakładająca fundację biskupstwa w Kruszwicy przy specjalnie dla niego zbudowanym kościele św. Piotra, a następnie przeniesienie go do kościoła NMP we Włocławku³⁴.

Nikłe — jak zwykle dla tego okresu — przesłanki pozwalają sądzić, że mnichami benedyktyńskimi z opactwa św. Michała w Bambergu było co najmniej dwóch pierwszych biskupów kujawskich: Swidger³⁵ oraz Werner, prawdopodobnie identyczny z kanonikiem kościoła św. Piotra w Kruszwicy wspomnianym na dokumencie radziszewskim Salomei³⁶, następnie biskup kujawski, wreszcie (od 1156 r.?)³⁷ — biskup płocki³⁸. Nie wiadomo, czy wchodzili oni w skład jakiejś grupy mnichów sprowadzonej bezpośrednio z odległego Bambergu przez Bolesława Krzywoustego w związku z zadaniami wynikającymi z faktu założenia nowej diecezji i podjęcia ewangelizacji Pomorza, czy też przybyli z pobliskiego opactwa w Mogilnie, gdzie mogli należeć do grupy mnichów wprowadzających w nim zwyczaje hirsaujijskie.

³² M. Michalski, *Ustanowienie i wczesne dzieje biskupstwa kujawskiego*, w: *Scripta minora*, t. 1, red. B. Lapis, Poznań 1996 s. 83–126, tu s. 84–93.

³³ G. Labuda, *Początki diecezjalnej organizacji kościelnej na Pomorzu i na Kujawach w XI i XII wieku*, w: Tenże, *Zapiski kaszubskie, pomorskie i morskie. Wybór pism*, Gdańsk 2000 s. 216–243 i komentarz autora do tej wydanej po raz pierwszy w 1968 r. s. 244–247.

³⁴ Por. M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński*, s. 189 i n.

³⁵ J. Fijałek, *Ustalenie chronologii biskupów włocławskich*, Kraków 1894 s. 9–10 (odbitka z „Przewodnika Naukowego i Literackiego” t. 22: 1894); P. David, *La Pologne et l'évangélisation de la Poméranie aux XIe et XIIe siècles*, Paris 1928 s. 21–22; S. Trakowski, *Między herezją a ortodoksją. Rola społeczna premonstratensów w XII wieku*, Warszawa 1964 s. 198; C. Deptuła, *Niektóre aspekty stosunków Polski z Cesarstwem w wieku XII*, w: *Polska w Europie. Studia historyczne*, red. H. Zins, Lublin 1968 s. 36; J. Strzelczyk, *dz. cyt.*, s. 81; S. Wiczorek, *dz. cyt.*, s. 41.

³⁶ KDW t. 1 nr 9.

³⁷ Tak ostatnio G. Labuda, *Onold*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 3, L–P, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997 s. 360.

³⁸ C. Deptuła, *dz. cyt.*, s. 35–41, 47–48, 60 i n., 67 i n., 77 i n.; J. Płocha, *dz. cyt.*, s. 34; C. Deptuła, *Werner*, w: *Hagiografia Polska. Słownik bio-bibliograficzny*, red. R. Gustaw, t. 2, Poznań–Warszawa–Lublin 1972 s. 513–521; A. Gąsiorowski, *Werner*, w: *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 6, Wrocław i in. 1977 s. 381–382.

4 Kruszwica

Spory wokół początków i wczesnych dziejów kościoła św. Piotra w Kruszwicy oraz ewentualnego istnienia tu opactwa benedyktyńskiego omówili niedawno Katarzyna Hewner³⁹, Lech Łbik⁴⁰ i Witold Kujawski⁴¹.

We wspomnianym już dokumencie radziszewskim księżnej Salomei (z lat 1138–1143) znajdujemy opis ówczesnego składu grupy kleru przebywającego przy kościele św. Piotra: *Bernardus prepositus sancti Petri; Bero, Bebo, Chuno, Vernerus, Villechelmus capellani eius*⁴². Jak słusznie wskazał, za Władysławem Abrahamem⁴³, Tadeusz Lalik⁴⁴, mamy tu niewątpliwie do czynienia z grupą kleru katedralnego prowadzącego *vita communis* pod kierunkiem prepozyta. Potwierdzenie tej hipotezy przynosi terminologia stosowana na określenie kruszwickiej kapituły kolegiackiej w źródłach pochodzących z okresu po przekształceniu tej grupy duchowieństwa (które nastąpiło zapewne po przeniesieniu siedziby katedry do Włocławka) w kolegiatę kanoników świeckich⁴⁵. W 1185 r. określono mianowicie kapitułę kruszwicką przy kościele św. Piotra mianem *monasterium*⁴⁶, a w 1329 r. nazwano tę świątynię „konwentualną” (*ecclesia conuentualis*)⁴⁷. Zwróćmy uwagę, że podobnie, jako „konwent” (*conventus Wladislaiensis*) określono w 1292 r. włocławską kapitułę katedralną⁴⁸, która powstała

³⁹ K. Hewner, *O datowaniu wczesnośredniowiecznej kolegiaty w Kruszwicy*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” t. 44: 1996 s. 431–436.

⁴⁰ L. Łbik, *Między legendą a historią, czyli o początkach romanskiej kolegiaty Świętego Piotra w Kruszwicy*, w: *Materiały do dziejów kultury i sztuki Bydgoszczy i regionu*, z. 2, Bydgoszcz 1997 s. 91–103, tu zwłaszcza s. 93–95.

⁴¹ W. Kujawski, *Włocławek — stolica biskupstwa*, w: *Włocławek. Dzieje miasta*, red. J. Staszewski, t. 1, *Od początków do 1918 roku*, Włocławek 1999 s. 39–48.

⁴² KDW t. 1 nr 9 s. 15.

⁴³ W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 19623 s. 186.

⁴⁴ S. Lalik, *Zagadnienie „vite communis” kapituł polskich XII w.*, w: *Wiek średni. Medium aevum. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1962 s. 110, przyp. 71.

⁴⁵ *Tamże*.

⁴⁶ Tak w 1185 r., KDP nr 2 s. 5.

⁴⁷ KDP t. 2 nr 249 s. 241.

⁴⁸ *Pommerellisches Urkundenbuch*, wyd. M. Perlbach, Danzig 1882 nr 488.

na bazie pierwotnej grupy kleru przykatedralnego przeniesionego z Kruszwicy wraz z translacją siedziby biskupstwa.

Wszystkie te przekazy wskazują na funkcjonowanie w początkowej fazie istnienia katedr w Kruszwicy, a następnie we Włocławku *consilium* biskupa, czyli najbliższego otoczenia doradczego biskupa, złożonego z wyższego duchowieństwa świeckiego i zakonnego (w tym reprezentantów okolicznych opactw i prepozytur) oraz niektórych możnych świeckich. Dopiero po pewnym czasie, pod wpływem coraz szerzej docierających na ziemie polskie nurtów reformy kościelnej oraz na skutek umocnienia się struktur kościelnych, *consilia* te przekształcały się w kapituły katedralne (w wypadku Włocławka) i kolegiackie (w wypadku Kruszwicy)⁴⁹.

Zakonny stan Swidgera⁵⁰ i Wenera⁵¹ oraz stylistyczne nawiązania kościoła św. Piotra w Kruszwicy do nurtu architektury reformy klasztornej (hirsaugijskiej) XI/XII w.⁵² zdają się wskazywać na udział zakonników, a konkretnie benedyktynów w *consiliis* kruszwickim i włocławskim, najpewniej wynikający z wkładu, jaki benedyktyni z opactwa w Mogilnie wnieśli najpierw w założenie biskupstwa w Kruszwicy, a następnie w jego translację do Włocławka.

⁴⁹ O tym por. M. Derwich, *Świeccy i zakonnicy a wybór biskupa. Ze studiów nad funkcjonowaniem wczesnośredniowiecznego biskupstwa*, w: *Memoriae amici et magistri. Studia historyczne poświęcone pamięci Prof. Wacława Korty (1919–1999)*, red. M. Derwich, W. Mrozowicz, R. Żerelik, Wrocław 2001 s. 67–78; Tenże, *Kanonicy świeccy, Bolesław Chrobry i Magdeburg. Ze studiów nad „zapomnianą” instytucją kościelną*, w: *Vitae historicae. Księga jubileuszowa dedykowana profesorowi Lechowi A. Tyszkiewiczowi*, red. M. Goliński, S. Rosik (Acta Universitatis Wratislaviensis, 2298, Historia, 143), Wrocław 2001 s. 235–243, a zwłaszcza Tenże, „Grupa katedralna”, „prezbiterium” czy „consilium” biskupa, w: *Księga pamiątkowa prof. J. Szymańskiego*, w druku.

⁵⁰ Por. przyp. 35.

⁵¹ Por. przyp. 36–38.

⁵² Z. Świechowski, *Wczesnośredniowieczny warsztat budowlany na przykładzie kolegiaty w Kruszwicy*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” t. 2:1954 s. 65–77; Tenże, *Romańskie bazyliki Wielkopolski północno-wschodniej w świetle najnowszych badań*, w: *Z badań nad dziejami klasztorów w Polsce*, red. J. Olczak, (Archaeologia Polona Historica, 2), Toruń, 1996 s. 117 i n.; M. Żurek, *Czy istniał modelowy kościół benedyktyński? Benedyktyni a architektura Polski wczesnośredniowiecznej*, w: *Klasztor w kulturze Polski średniowiecznej*, red. A. Pobóg-Lenartowicz, M. Derwich, Opole 1995 s. 344. Jednakże w swoim nowym katalogu architektury romańskiej Z. Świechowski (*Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000 s. 142–144) w ogóle nie wypowiedział się w kwestii nawiązań stylistycznych kolegiaty kruszwickiej.

Marta Młynarska-Kaletynowa zwróciła uwagę — łącząc ten fakt z obecnością benedyktynów — na założenie w Kruszwicy w latach 1135–1150 kościoła pod wezwaniem św. Gotarda, świętego opata benedyktyńskiego bardzo właśnie w tym czasie popularnego w Niemczech i w Polsce⁵³. Jednym z możliwych wyjaśnień tego faktu jest właśnie duża rola, jaką odgrywali mnisi benedyktyńscy w początkowym okresie dziejów katedry kruszwickiej. Fundacja kościoła św. Gotarda i towarzyszącego mu może hospicjum⁵⁴, mogła stanowić formę rekompensaty za wyłączenie mnichów (mogileńskich?) z *consilium* biskupa kruszwickiego, związane z jego przekształceniem w kapitułę katedralną, a następnie kolegiacką. Nie wiązała się jednak z trwałym przekazaniem jej benedyktynom, skoro patronat nad nią pozostał w rękach biskupa, a następnie kapituły⁵⁵.

Nieporozumieniem jest ciągle powtarzana przez niektórych badaczy hipoteza Karola Górskiego o fundowaniu w Kruszwicy już w połowie XI w. opactwa benedyktynów⁵⁶. Ostateczny — jak się wydaje — cios przypuszczeniu temu zadały rezultaty właśnie zakończonych badań archeologicznych koło kolegiaty św. Piotra w Kruszwicy prowadzonych przez Jadwigę Chudziakową i Marcina Wiewiórę, które w zasadzie wykluczyły istnienie w tym miejscu jakiegoś założenia sakralnego przed powstaniem, w drugiej ćwierci XII w., kościoła katedralnego św. Piotra⁵⁷.

⁵³ M. Młynarska-Kaletynowa, *O kulcie św. Gotarda w Polsce XII i XIII wieku*, w: *Spółczesność Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, red. S. K. Kuczyński, t. 6, Warszawa 1994 s. 75–90 s. 77, 80 i n., tu starsza literatura. Ostatnio z benedyktynami łączy ten kościół także J. Powierski, *dz. cyt.*, s. 142.

⁵⁴ K. Górski, *Topografia wczesnośredniowiecznej Kruszwicy*, „Studia Wczesnośredniowieczne” t. 2: 1953 s. 43; M. Młynarska-Kaletynowa, *m. cyt.*

⁵⁵ W 1527 r. kościół już nie istniał, jednak do kapituły kolegiaty kruszwickiej należała prebenda św. Gotarda — *Monumenta historica Dioecesis Wladislaviensis*, t. 11, Włocławek 1891 s. 51 i n.; K. Górski, *m. cyt.*

⁵⁶ K. Górski, *dz. cyt.*, s. 51; A. Karłowska-Kamazowa, *Kruszwica*, w: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964 s. 530–532; W. Dzieduszycki, *Kruszwica*, *tamże*, t. 8 cz. 2, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991 s. 379; W. Kujawski, *dz. cyt.*, s. 47, 70.

⁵⁷ J. Chudziakowa, *Kolegiata w Kruszwicy — po badaniach archeologicznych przeprowadzonych w latach 1995–1996*, w: *Benedyktyńska praca. Studia ofiarowane o. Pawłowi Szanięckiemu w 80-rocznicę urodzin*, red. J. A. Spież, Z. Wielgosz, Kraków 1997 s. 129–140; M. Wiewióra, *Kolegiata w Kruszwicy w świetle*

5 Włocławek

Dość znaczące — jak na ogólny stan informacji źródłowych — przesłanki prowadzą nas do wniosku o przejściowym pobycie czarnych mnichów we Włocławku i utworzeniu tu przez nich prepozytury konwentualnej, usytuowanej przy parafialnym kościele św. Jana Chrzciciela⁵⁸. Wedle Józefa Płochy benedyktyni z Mogilna weszli w jego posiadanie już w drugiej połowie XI w.⁵⁹ Aliści Gerard Labuda⁶⁰ zasadnie przesunął datację tego wydarzenia co najmniej na czasy Krzywoustego. Wiązać się ono mogło z uformowaniem kapituły katedralnej, które nastąpiło po 1148 r.⁶¹, zapewne już za rządów biskupa Wernera (czyli przed 1156 r.)⁶², a na pewno przed 1185 r.⁶³ Wydzieleni z *consilium* biskupa mnisi otrzymali jako rekompensatę kościół parafialny we Włocławku oraz, jak dalej zobaczymy, może także kościół św. Gotarda w Szpetalu.

W 1267 r. kościół św. Jana obsługiwany był przez kapłana świeckiego⁶⁴. J. Nowacki przyjmuje jednak istnienie przy nim niewielkiej prepozytury konwentualnej jeszcze w połowie XIII w.⁶⁵ Sądząc, że o ile we Włocławku i jego okolicach w ogóle wykształciła się już w drugiej połowie XII w. prepozytura mogilneńska, to jej siedziba rzeczywiście mieściła się we Włocławku, jako miejscu bezpieczniejszym i dogodniejszym od Szpetala⁶⁶. Obecność mnichów z Mogilna w naczelnym grodzie Kujaw potwierdzają także próby powrotu benedyktynów do Szpetala podjęte około połowy XIII w., a zwłaszcza

najnowszych badań, w: Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000 s. 101–108.

⁵⁸ W. Kujawski, *dz. cyt.*, s. 48.

⁵⁹ J. Płochy, *dz. cyt.*, s. 86. W mniej krytycznej literaturze przedmiotu często przytacza się datę rzekomego dokumentu fundacyjnego, tzn. 1065 (jak wiemy, przywilej ten został wydany w 1146 r.), por. np. A. Michałowski, *Początki osadnictwa, w: Włocławek*, s. 32; W. Kujawski, *dz. cyt.*, tamże, s. 38 (z datami 1065 i 1165).

⁶⁰ G. Labuda, *Początki klasztoru*, s. 35.

⁶¹ A. Radziwiński, *Kapituła i duchowieństwo katedralne w średniowiecznym Włocławku*, w: *Włocławek*, s. 73.

⁶² Por. przyp. 37.

⁶³ KDP t. 2 cz. 1 nr 2; A. Radziwiński, *dz. cyt.*, s. 74.

⁶⁴ KDW t. 1 nr 428.

⁶⁵ J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 178.

⁶⁶ M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński*, s. 190 i n.

wybór przez wojewodę mazowieckiego Bogusza na swojego spowiednika benedyktyna Marcina (przed 1258 r.), słusznie uznanego przez J. Nowackiego⁶⁷ za profesa mogileńskiego z prepozytury włocławskiej.

Niepowodzenie próby powrotu do Szpetala oraz anachroniczność sytuacji, gdy parafialny kościół rosnącego na znaczeniu miasta, na dodatek siedziby biskupstwa, należał do mnichów, skłoniły opactwo w Mogilnie do zamiany w 1315 r. z biskupem włocławskim kościoła św. Jana wraz z uposażeniem, w tym przewozem i udziałem w dochodach na cle, na inne posiadłości⁶⁸. Jak wskazuje nieco tylko późniejsze (1333 r.) zrzeczenie się przez toż opactwo kościoła św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Kołobrzegu na rzecz biskupa pomorskiego⁶⁹, wiązało się to z szerszą kwestią porządkowania gospodarki klasztornej i kierunków aktywności opactwa.

6 Szpetal

Z benedyktynami mogileńskimi często⁷⁰ (i chyba słusznie) łączy się w literaturze przedmiotu powstanie kościoła i hospicjum św. Gotarda w Szpetalu, położonego naprzeciwko grodu we Włocławku, przy przeprawie wiślanej⁷¹. Archeologiczne badania sondazowe prowadzone w 1961 r. na terenie dzisiejszego Szpetala Dolnego doprowadziły do odkrycia śladów cmentarzyska datowanego *na wieki XI–XIII oraz późne średniowiecze i czasy nowożytne*⁷². Datowanie to sugerowałoby istnienie w tym miejscu jakiejś starszej, jeszcze jedenastowiecznej kaplicy, wydaje się to jednak mało prawdopodobne; warto

⁶⁷ J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 178. Por. też o tym J. Powierski, *dz. cyt.*, s. 142–143.

⁶⁸ KDW t. 2, Poznań 1878 nr 975.

⁶⁹ *Pommersches Urkundenbuch*, t. 8, Graz 1961 nr 5014. Por. A. Czacharowski, *Prepozytura benedyktynów mogileńskich w Kołobrzegu*, w: *Benedyktyńska praca*, s. 161.

⁷⁰ Nie brak jednakże i opinii przeciwnych, np. A. Michałowski, *dz. cyt.*, s. 34.

⁷¹ J. Płochy, *dz. cyt.*, s. 33 i n.; J. Powierski, *dz. cyt.*, s. 140–146; M. Młynarska-Kaletynowa, *dz. cyt.*, s. 80, tam starsza literatura. Por. też: P. Żmudzk i, *Studium podzielonego królestwa. Książę Leszek Czarny*, Warszawa 2000 s. 95 i n.

⁷² A. Michałowski, *dz. cyt.*, s. 33. Por. też J. Grześkowiak, *Wczesnośredniowieczny Włocławek w świetle badań archeologicznych z lat 1957–1961*, „Ziemia Kujawska” t. 1: 1963 s. 23.

w przyszłości sprawdzić, czy nie mamy tu do czynienia z błędną datacją i czy cmentarz ten nie powstał aby dopiero w XII w., wraz z fundacją kościoła św. Gotarda.

Jak dowiodła Marta Młynarska-Kaletynowa⁷³ kościoły i kaplice pod tym wezwaniem powstawały na ziemiach polskich po 1135 r., prawdopodobnie w okresie sojuszu młodszych synów Krzywoustego (Bolesława Kędzierzawego i Mieszka Starego) z możliwymi saskimi zawartego w drugiej połowie lat czterdziestych XII w.⁷⁴ Fundacja kościoła i hospicjum w Szpetalu odpowiadałaby zatem czasowo mniej więcej okresowi przekształcenia wrocławskiego *consilium* biskupiego w kapitułę katedralną i mogła stanowić, obok kościoła św. Jana, formę rekompensaty dla usuniętych z tego *consilium* benedyktynów.

Kościół i szpital św. Gotarda stanowiły zapewne dependencję⁷⁵ opactwa w Mogilnie, podporządkowaną jego prepozyturze funkcjonującej przy wrocławskim kościele św. Jana. Być może była to niewielka prepozytura szpitalna. Jak słusznie podkreśla Stella Maria Szacherska⁷⁶, fundatorem tej typowo charytatywnej placówki zakonnej był któryś z biskupów wrocławskich, być może już wywodzący się z benedyktynów i bardzo im przychylny Werner⁷⁷ lub, jak przypuszczał Aleksander Gieysztor, Onolf⁷⁸. Mniej zasadne wydają się dwie inne hipotezy. Józef Nowacki (a za nim m.in. Jan Powierski⁷⁹) uważał hospicjum szpetalskie za fundację księżęcą, Bolesława Krzywoustego lub Bolesława Kędzierzawego, dokonaną *pod wpływem benedyktynów z Mogilna*, którzy osadzili w nim konwent zakonny⁸⁰. Zaś

⁷³ M. Młynarska-Kaletynowa, *dz. cyt.*, s. 86.

⁷⁴ O nim ostatnio M. Derwich, *Sachsen und Polen im 12. Jahrhundert*, w: *Heinrich der Löwe. Herrschaft und Repräsentation der Welfen 1125–1235. Katalog zur Ausstellung Braunschweig Herzog Anton Ulrich-Museum*, t. 2, München 1995 s. 138 i n.

⁷⁵ O znaczeniu tego terminu por. M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński*, s. 37 i n.

⁷⁶ S. M. Szacherska, *Opactwo cysterskie w Szpetalu a misja pruska*, Warszawa 1960 s. 14.

⁷⁷ O przychylności Wernera dla czarnych mnichów świadczą jego poczynania w Płocku, por. M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński*, s. 195 i n.

⁷⁸ Znany z dokumentów z lat 1161 i 1185, zmarły w 1187 r. — A. Gieysztor, *Onolf (Unolf)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 24, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979 s. 66.

⁷⁹ J. Powierski, *dz. cyt.*, s. 141–142

⁸⁰ J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 39.

Witold Kujawski uważał szpital szpetalski za fundację biskupią, przejętą w połowie XII w. przez założone przez Bolesława Kędzierzawego, przy współdziałaniu biskupa wrocławskiego, opactwo benedyktyńskie⁸¹.

Według Józefa Nowackiego oraz Witolda Kujawskiego uzyskanie przez benedyktynów hospicjum szpetalskiego miało być rekompensatą za przekazanie biskupstwu kujawskiemu kościoła św. Piotra w Kruszwicy⁸², jednak domysł ten — w świetle tego, co wiemy o losach kościoła kruszwickiego⁸³ — nie ma podstaw źródłowych.

Nie ma także potwierdzenia źródłowego pojawiająca się niekiedy w literaturze przedmiotu opinia o „usunięciu” benedyktynów ze Szpetala⁸⁴. Ich rezygnacja z kościoła św. Gotarda mogła być spowodowana tymi samymi przyczynami, co późniejsze niepowodzenie sprowadzonych w latach trzydziestych XIII w. cystersów, tzn. najazdami Prusów, na które usytuowany przy ważnej przeprawie kościół był stale narażony, a może i niechętnym stosunkiem biskupa wrocławskiego do rozwijającej się pod jego boki silnego, dysponującego przywilejem egzempcji spod jego władzy (czego nie posiadali benedyktyni) opactwa cysterskiego⁸⁵. Dodatkową okolicznością mogła być trudna sytuacja opactwa w Mogilnie na początku XIII w. w związku z konfliktem z Władysławem Laskonogim⁸⁶. Wydaje się, że rezygnację benedyktynów mogileńskich z praw do kościoła św. Gotarda w Szpetalu datować można na początek XIII w.

Zdawać sobie jednakże trzeba sprawę, że całe powyższe rozumowanie, zakładające istnienie przy kościele i szpitalu św. Gotarda pod Włocławkiem jakiejś placówki benedyktyńskiej, oparte jest na bardzo niepewnych przesłankach. Najbardziej bezpośrednio z nich stanowi

⁸¹ W. Kujawski, *dz. cyt.*, s. 70.

⁸² J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 39–41; W. Kujawski, *m. cyt.*

⁸³ Por. przyp. 56–57.

⁸⁴ M. Młynarska-Kaletynowa, *dz. cyt.*, s. 80.

⁸⁵ J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 155–165, 176–177; F. Sikora, *Upadek fundacji cysterskiej w Szpetalu i początki odnowionego klasztoru byszewskiego*, ZH t. 40: 1975, z. 2, s. 191–220.

⁸⁶ J. Płocha, *dz. cyt.*, s. 35, 75; A. Czacharowski, *Funkcje obronne klasztoru w okresie średniowiecza*, w: *Materiały sprawozdawcze z badań zespołu pobenedyktyńskiego w Mogilnie* (Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Ser. B t. 60), z. 2, Warszawa 1980 s. 15–16.

późna informacja Długosza w katalogu biskupów wrocławskich o nadaniu przez biskupa Onolda dziesięcin z jednej wsi *monasterio seu hospitali Sancti Gothardi, Ordinis Sancti Benedicti*⁸⁷.

W drugiej połowie lat trzydziestych wojewoda mazowiecki Bogusza Mieclawic⁸⁸ ufundował w Szpetalu opactwo cysterskie⁸⁹, które jednak szybko upadło na skutek dwóch niszczących najazdów Prusów dokonanych w latach 1242–1243⁹⁰. Brak wyraźnego zaangażowania się cystersów w odnowienie opactwa sprawił, że fundator, wojewoda Bugusza, zgodnie z przysługującymi mu uprawnieniami, przejął klasztor i szpital wraz z ich posiadłościami. Józef Nowacki zwrócił uwagę na list Henryka, opata macierzystego dla klasztoru w Szpetalu opactwa w Georgenthalu z lat 1258–1262, który tak oceniał postępowanie Bogusza względem dóbr szpetalskich: *Nec licuit postmodum fundatori laico minimum agrum sive villam speciali ordini privilegiatam ad manus laicas vel ad quemlibet ordinem alium sine auctoritate generalis capituli assignare*⁹¹.

Szukając owego „innego zakonu” badacz wskazał na inną, ciekawą wzmiankę źródłową, wyraźnie wskazującą na ówczesne zbliżenie się Boguszy do benedyktynów. Chodzi o fragment jego testamentu z 1258 r., w którym ofiarował dwie wsie swojemu spowiednikowi, benedyktynowi Marcinowi, zezwalając mu przekazać je szpitalowi św. Gotarda, w którym Marcin *dies suos terminare decrevit*⁹².

⁸⁷ Joannis Długossi, *Catalogus episcoporum wladislaviensium*, w: Joannis Długossi senioris *Opera*, t. 1, wyd. I. Polkowski, Ż. Pauli, Kraków 1887 s. 524. Inne przekazy i przesłanki najszerzej zestawili J. Nowacki, *dz. cyt.*

⁸⁸ O nim ostatnio J. Bierniak, *Doliwowie w XIII wieku (Przesłanki późniejszej świetności rodu w Królestwie Polskim ostatnich Piastów)*, w: *Cracovia — Polonia — Europa. Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, Kraków 1995 s. 231; P. Żmudzki, *dz. cyt.*, s. 89.

⁸⁹ Dzieje fundacji i opactwa przedstawił ostatnio P. Oliński, *Szpetal*, w: *Monasticon cisterciense Poloniae*, t. 2 s. 324–328.

⁹⁰ J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 155–165; P. Oliński, *dz. cyt.*, s. 326; P. Żmudzki, *dz. cyt.*, s. 86.

⁹¹ J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 176, poprawiając tekst wydany w *Dokumentach kujawskich i mazowieckich przeważnie z XIII wieku*, wyd. B. Ulanowski (Archiwum Komisji Historycznej PAU, IV), Kraków 1888 s. 198, nr 25.

⁹² *Item Zlotopole et Conarouo cum omnibus suis utilitatibus confessori nostro fratri Martino ordinis sancti Benedicti conferimus ita, quod eas Hospitali sancti Gothardi, sicut ibi dies suos terminare decrevit, possit relinquere, nec alias cum eisdem ad al-*

Pojawienie się benedyktyna, spowiednika Marcina, u boku Boguszy zdecydowanie popiera hipotezę o podjęciu w tym czasie przez benedyktynów mogileńskich (a konkretnie z prepozytury przy kościele św. Jana we Wrocławku) próby ponownego objęcia szpitala i kościoła św. Gotarda⁹³. Dotychczas na ogół uważano, że Marcin był profesem Mogilna z prepozytury wrocławskiej, a próba powrotu mnichów mogileńskich do Szpetala się nie powiodła. Przekonanie to zaś opierano na liście świadków wzmiankowanego wyżej dokumentu Boguszy z 1258 r., w którym wymieniony został *Masco praepositus sancti Gothardi*. Zarówno Józef Nowacki, jak i Stella Maria Szacherska uznali bowiem tego Maska za duchownego świeckiego, związanego z biskupem wrocławskim Wolimirem⁹⁴. Jednakże ostatnio Jan Powierski słusznie zwrócił uwagę, że cytowany zapis nie rozstrzyga o tym, czy ów Maska był duchownym świeckim, czy zakonnym⁹⁵. Ze swojej strony przypomnijmy, że w wypadku pojawiania się na różnych wykazach i listach świadków prepozytów zakonnych (podobnie zresztą jak i opatów), bardzo często pomijane było określenie ich stanu zakonnego (*frater, pater, etc.*), który wszak dla wszystkich obecnych był oczywisty⁹⁶. Kwestię rozstrzyga, jak się wydaje, cytowana wyżej klauzula zawarta w testamencie Boguszy, dotycząca spędzenia reszty życia przez Marcina w szpitalu św. Gotarda — skoro był on benedyktynem, to i prepozytura szpetalska zapewne należała w tym okresie do benedyktynów⁹⁷.

iam domum ordinis sui libere convolare, Dokumenty kujawskie i mazowieckie, s. 193 nr 20 i J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 179; P. Żmudzki, *dz. cyt.*, s. 90, 96.

⁹³ J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 176–180. Por. ostatnio W. Kujawski, *dz. cyt.*, s. 70; P. Żmudzki, *dz. cyt.*, s. 96.

⁹⁴ J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 180; S. M. Szacherska, *dz. cyt.*, s. 14 i n., 91–94, 109–111.

⁹⁵ J. Powierski, *dz. cyt.*, s. 143.

⁹⁶ Świadczą o tym liczne przykłady. Np. w 1238 r. na dokumencie księżny Wioli świadkowali między innymi *prepositus sancti Laurentii Petrus, Viberta prepositus de Staneck*, czyli benedyktyńscy (tynieccy) mnisi sprawujący funkcję prepozytów prepozytur tynieckich w Kaliskiej Wsi i Staniątkach (KDW t. 1 nr 214). Por. też przykład Benedykta, benedyktyńskiego plebana i prepozyta Ciepłej, M. Derwich *Ciepła — nieznaną prepozytura benedyktyńska*, NP t. 75: 1992 s. 34.

⁹⁷ Chyba że założymy mało prawdopodobną sytuację zmiany przez Marcina profesji, co zdaje się przyjmować P. Oliński, *dz. cyt.*, s. 326.

Powrót benedyktynów mogileńskich do Szpetala okazał się jednak nietrwały, a to z powodu skutecznej obrony swoich praw przez cystersów, którym udało się na krótko odzyskać Szpetal. Jednakże w rezultacie reformy z 1285 r., która objęła opactwa w Sulejowie, Szpetalu i Byszewie, opactwo w Szpetalu zostało zlikwidowane, jego konwent zasilił zaś opactwo w Byszewie, które przejęło także dobra szpetalskie⁹⁸.

Niestety, nic nie wiemy o roli, jaką spełniali benedyktyni z wrocławskiej prepozytury św. Jana i podporządkowanego im szpitala przy kościele św. Gotarda. Domyślać się musimy działalności ewangelizacyjnej, dla której osiedlenie się przy siedzibie biskupa oraz posiadanie usytuowanego przy ruchliwej przeprawie szpitala musiało mieć istotne znaczenie. Lokalizacja tych placówek oraz ówczesna i późniejsza aktywność mnichów mogileńskich na Pomorzu pozwala zakładać, że służyły one pomocą w misji pomorskiej. Czy było tak również w wypadku ziem pruskich? Badacze na ogół zgodnie przyjmują, że fundacja opactwa cystersów w Szpetalu miała także cele misyjne, a mnisi podjęli działania na ziemiach Prusów — odpowiedź na nie stanowić miały wspomniane wyżej najazdy z lat 1242–1243⁹⁹. Całe jednak rozumowanie pozbawione jest jakichkolwiek dowodów źródłowych. W świetle obecnego stanu wiedzy wypada zatem pozostawić nierozstrzygnięte pytanie o ewentualne zaangażowanie się już benedyktynów ze Szpetala w misję pruską i rolę cystersów jako kontynuatorów tego dzieła, sprowadzonych do Szpetala jako rezultat *aktywnej polityki biskupa Michała w stosunku do misji w Prusach i jego rywalizacji na tym polu z biskupem Christianem*¹⁰⁰ lub też dla poparcia misji cysterskiej prowadzonej przez Christiana¹⁰¹.

⁹⁸ P. Oliński, *dz. cyt.*, s. 326; E. Okoń, P. Oliński, *Byszewo–Koronowo*, w: *Monasticon*, s. 44. Szeroko okoliczności upadku opactwa cysterskiego w Szpetalu analizował ostatnio F. Sikora, *dz. cyt.* (tu literatura), który jednak epizod benedyktynski pominął milczeniem, podobnie zresztą jak S. M. Szacherska, *dz. cyt.*, s. 92 i R. Kozłowski, *Rozwój uposażenia klasztoru cysterskiego w Byszewie (Koronowie)* (Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, 12), Warszawa–Poznań 1972.

⁹⁹ J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 152.

¹⁰⁰ P. Oliński, *dz. cyt.*, s. 325. Por. też S. M. Szacherska, *dz. cyt.*, s. 22–90.

¹⁰¹ J. Nowacki, *dz. cyt.*, s. 142–153; A. M. Wyrwa, *Procesy fundacyjne wielkopolskich klasztorów cysterskich linii altenberskiej. Łekno — Łąd — Obrą* (Publikacje Instytutu Historii UAM, 3), Poznań 1995 s. 160, 165.

MAREK DERWICH

Kruszwica — Włocławek — Szpetal: The Kujawy Chapter in the History of the Benedictine Abbey at Mogilno

Summary

Founded by Kazimierz the Restorer in 1047, the Benedictine Abbey at Mogilno helped to restore the Archbishopric of Gniezno and, after getting involved in the Christianisation of Mazowsze, assisted in the creation of the Bishopric of Płock in 1075–1076.

As soon as the new religion and church structures took root in Wielkopolska and Mazovia the monks of Mogilno turned their attention to Pomerania and Prussia. However, to launch effective missionary activities further in the field, it was necessary, first, to consolidate the church structures in Kujawy, and second, to strengthen the Mogilno convent and to have its provostries set up in Kujawy. The strategically situated outposts were to function as back-up bases for missionaries that were working in Pomerania and, possibly, later in Prussia.

As a result the Mogilno monks supported the creation of a bishopric at Kruszwica/Włocławek, set up a provostry at St John the Baptist's church at Włocławek as well as a hospital provostry, a sub-branch of the former, at St Gotard's near Włocławek (the place later came to known as Szpetal). Meanwhile Mogilno was building up its potential. The abbots established contacts with Otto of Bamberg and St Michael's Abbey at Bamberg and adopted the Hirsau reforms of monastic observance.

Faced with a renewed threat of Prussian raids and an escalating conflict with Władysław Spindleshanks, Duke of Wielkopolska, the Benedictines abandoned their Szpetal outpost at the beginning of the 13th century. In the late 1230s the place was taken over by the Cistercians; it did not take long, however, before their abbey fell into ruin after two devastating Prussian raids (1242–1243). Seeing that the Cistercians made no haste to rebuild the abbey, its founder, the Mazovian Voivod Bogusza decided to hand over St Gotard's and the hospital to the Benedictines from St John the Baptist's provostry at Włocławek. Yet the spirited resistance of the Cistercians resulted in the Benedictines' renunciation of any claim to Szpetal for good. The efforts to restore the Cistercian presence at Szpetal were unsuccessful and the abbey was definitely closed down in 1285. Its lands were taken over by Byszewo Abbey.

The gradual folding down of Mogilno's missionary activity in the second half of the 13th century led to the liquidation of the provostry at Włocławek. The handing over of St John's church to the Bishop of Włocławek in exchange for some revenues in 1315 marked the end of the Kujawy chapter in the history of Mogilno Abbey.

Translated by A. Branny